

**СУЧАСНІ РЕЦЕПЦІЇ
СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ
ОРІЄНТИРІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

колективна монографія

(за загальною редакцією кандидата юридичних наук Д.С. Луніна)

Полтава

Чередник Л.А.

*кандидат філологічних наук, доцент, Національний університет
«Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава, Україна*

ПОЕТИЧНА РЕЦЕПЦІЯ БІБЛІЙНИХ ОБРАЗІВ У ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Художній світ творів українського філософа, богослова, поета Григорія Сковороди, який є ключовою постаттю літератури українського бароко та філософії Просвітництва, вражає глибиною думки й багатством образів. Усе своє життя Григорій Сковорода присвятив пошуку і знаходженню світла духу, пошукам істини. Народившись у бідній родині, він став «найвидатнішою постаттю у культурному й літературному житті України XVIII століття» [4], ідейним предтечею нової української літератури, одним із найосвіченіших людей свого часу, мислителем, письменником, педагогом та музикантом, знавцем античності і середньовіччя. Велич Г. С. Сковороди полягає в тому, що він шукав шляхів для пізнання світу і людського буття, щоб дати поради сучасникам, як змінити життя на краще. Саме тому в його творчій спадщині можна віднайти чимало ідей актуальних не тільки для свого часу, а й для сьогодення.

Твори Григорія Сковороди сповнені філософською рефлексією, презентованою символічними образами, прямими й опосередкованими поняттями, багато з яких мають біблійне походження. Означену проблему було розкрито у низці наукових праць багатьох дослідників, серед яких слід назвати таких, як: Л. Ушкалов, М. Галушко, І. Дмитрів, А. Градовський, архієпископ Ігор Ісиченко, Т.Александрович, О. Сліпушко та ін. Та все ж питання продовжує цікавити науковців, які віднаходять нові грані у невичерпному спадку великого українця.

Біографи філософа свідчать, що він почав читати Біблію з 30-літнього віку, а в листах називав себе «любителем священної Біблії» [11, с. 144]. Він «виокремлював Біблію в особливу онтологічну сферу (символічний світ), мавши на думці, що тільки цей текст є провідником людського серця на терени Святого Духа» [13, с. 87]. Деякі дослідники вважають, що Сковорода «активно застосовує символічну інтерпретацію до Біблії» [8], намагаючись розкрити й донести до сучасників зміст Книги Книг.

Григорій Сковорода визнає, що «Біблія є найдосконаліший і наймудріший орган.... Вона – аптека, наповнена божою премудрістю на лікування душевного світу, не зціленого жодними земними ліками» [14, с. 78]. Для Сковороди Біблія – поводитир на духовному шляху, який «... веде у нагірні країни та чистий край... й виводить до вічного...» [4]; «... Біблія є паска, прохід, перехід, вихід» [5]; «...непорушна твердь вічності...» [10, с. 247]; «Біблія – це думки Божі, це вічне серце, а серце вічне є й людина вічна

...» [10, с. 344]; це «*справжня ліщина...*», кожне слово в ній – «*горіх*», і, якщо його зі смаком розкусити, він «*виточує численні добрі соки...*» [4]. Тобто, у символічному світі Біблії зібрано фігури всіх небесних, земних і підземних речей, що ведуть людську думку до поняття вічного. Біблія була одним (чи не головним) із джерел його творчості, активно присутня у всій його філософській системі. Мудрець утверджував Біблію як джерело знань, мудрості, вікового досвіду, пояснення і пізнання світу, своєрідним способом розумового і морального існування.

Усе своє життя Григорій Савич присвятив пошуку і знаходженню світла духу, пошукам істини й своєї внутрішньої сутності. Поза тілом, вище тіла прагнув бути філософ, він хотів би жити трансцендентним життям, не мати ніякої власності, навіть тіла свого, оскільки той, кого гнітить вага минаючих речей, не може бути вільним і духовним. Для нього головним було бути, а не мати, тому, що щира досконалість людини не в тім, що вона має, а в тім, якою вона є.

Саме з цими думками пов'язана ідея трьох світів, викладена Сквородою у творах. Філософ учив, що існують три світи: один великий і два малих. Великий світ, Всесвіт, або Макрокосмос, складається з безлічі світів. Другий – Мікрокосмос – мирок чи людина. І третій – світ символів – чи Біблія. Кожний з цих трьох світів має дві натури: матеріальну – видиму – розрізнену, минаючу, і невидиму – вічну, єдину, духовну. «Ця невидима натура чи Бог, все живе пронизує та підтримує, скрізь завжди є, був і буде» [10, 287]. Первинною є невидима, духовна натура, видима ж натура є тільки вічною тінню Бога.

Властиві всім людям пошуки щастя привели Сквороду до розуміння, що дійсне блаженство людини не в погоні за минаючими благами зовнішнього світу, а в пізнанні себе, знаходженні божественної мудрості й у «сродній праці». Саме праця до душі гармонізує відносини людини з Всесвітом: «*Немає гіршої муки, ніж хворіти думками, а хворіють думки, позбавляючись вродженої справи*» [11, с. 137]. Той, хто пізнав себе (тобто образ Бога у своїй душі), хто відрікся від егоїстичної власної волі, хто зробив себе провідником волі Божественної, стає Сином Божим – Вічною Людиною не підвладною ні гріху, ні стражданню, людиною, «у якої совість, як чистий кришталю» [6].

У творах Скворода сформулював власне бачення світу, світ емоційних переживань, ціннісних образів. На думку великого мудреця, увесь всесвіт, все життя або, як його називає Скворода, «хаос морський», розташований за певною ієрархією. Якщо добре придивитись, то побачимо цей малюнок у пірамідальній формі, від найширшого кола, що його становить земна куля, тобто це коло ще й знизу має кулю, сферу, до найвищого щабля цієї піраміди, до її вершини, на якій і знаходиться найгеніальніше Боже творіння, себто людина, але та, що прагне, бути на цій висоті не задля власної досконалості всіх своїх примх, а людина, що прагне зближений з Богом, тому й стоїть на самісінькому вершку піраміди.

Неосягненим, незбагненим для людського розуму є Бог – усюдисущий, всепроникливий для всього живого, найбільше диво з усіх див, Всемогутній Творець.

На думку сучасних учених, Григорій Сковорода створює свій образ Сина Божого, який є досконалою особистістю. Варто зазначити, що постать Спасителя репрезентовано у Сковороди досить абстрактно, у контексті барокової символіки. Наприклад: Ісус – це життя, а смерть є гріхом н («Христе, жизнь моя...» [6]); Христос – це радість, а смуток – марноти світу («О Иисусе! ...о страдальцев радость!» [6]), Господь — це також місто, розташоване у шині чистого людського серця («О Боже мой! ты мнѣ град» [5]). Досить часто у творах Сковороди Христос постає в символічному образі Божого Слова-Логосу: це «живый Глагол» [4], «В души твоей глагол» [4]. Господнє слово «чисте» [5], «добросердечное» [6], «світле» [7].

Іноді з постаттю Ісуса Христа в поезії філософа пов'язані образи колоса і зернини. Так, образ зернини змальовано в 7-й пісні «Саду божественних пісень» у якій поет стисло втілює таємницю смерті й воскресіння Ісуса, а також народження Церкви: «Зерно пшенично в нивах естли согниет, / Внѣшность естли нежива, нов плод внутрь цвѣтет» [6]. Тобто, «зерно пшенично» – це Христос, а «плод» – його Церква.

Варто наголосити, що й сама збірка «Сад божественних пісень» має метафоричну промовисту назву. До речі, перед кожною з 30-ти пісень автор поставив епіграфи, показуючи саме ті зерна, з яких виростають його власні поетичні твори. Рядки для епіграфів поет знайшов у таких Книгах Біблії, як: Буття, Вихід, Псалми, Пісні над піснями, Приповістки Соломона, Сирах, Книги пророків Ісаї, Єремії, Захарія, Йони, Авакума, Євангелій від святих Матвія, Луки, Послань апостолів Павла, Іоанна, Якова, Об'явлення Св. Іоанна Богослова. Найчастіше Сковорода цитує псалми царя Давида. Отже, тематично й за своїх духом поезія Сковороди була суголосна високим релігійним зразкам, або, за словами самого митця, «проростала із зерен Священного Письма» [9, с. 157].

Взагалі, у поезіях Сковороди прослідковується давня богословська традиція відчувати кожної миті у власному житті присутність Христа: «А как от грѣхов воскресну, как одѣну плоть небесну, / Ты в мнѣ, я в тебѣ вселюся, / Сладости той насыщуся, / С тобою в беседѣ, с тобой в совѣтѣ...» [9, с. 52].

Григорій Сковорода, усе життя звертаючись до образу Христа, прагнув віднайти в собі ту «внутрішню людину», яка під маскою грішної плоті існує в кожному. Не можна не погодитися зі словами Л. Ушкалова, який писав: «Зрештою, це є Христос, в якому всі люди цілі й тотожні, так само як ціле й тотожне Христове тіло в цілій гостії та в кожній окремій її часточці» [14, с. 26].

На думку окремих науковців, можна провести багато паралелей між образом Ісуса Христа та життям великого українця Григорія Сковороди.

Зокрема, дослідниця Т. Александрович, у статті «Система біблійних образів у прозі Григорія Сковороди» [1, с. 126] зупиняється на головній із цих подібностей: обидва, відмовившись від земних благ та привілеїв, подорожували і навчали людей. Ісус Христос ніс своє учення, а Сковорода, мандруючи, «мав можливість зректись всього другорядного, важливого лише в буденному прояві, зосередитись на основному» [1, с. 127]. Тобто, відмовившись від принад світу, який їх так і «не вловив», вони отримали духовну свободу і незалежність від матеріальних спокус.

Слід підкреслити, що деякі сучасні українські літературознавці виокремлюють своєрідність образу Христа, створеного Сковородою. У традиціях барокової літератури для втілення людських чеснот чи вад поет часто використовує алегоричні образи, насамперед образи тварин чи птахів. Зокрема, літературознавиця Оксана Сліпушко вважає, що мислитель, «узагальнивши досвід Середньовіччя, Ренесансу, Бароко, створив образ ідеальної людини, котрий «увібрав у себе найзмістовніші риси bestій: очі його голубині, орлині крила, оленяча зручність, левина відвага, горлична вірність, бараняча незлобність, бистрість соколина, журавлина бадьорість. Осягаючи окремі риси певних bestій і надаючи їм символічного значення, звірослов дає змогу здійснити синтез цих рис в ідеалі «духовного чоловіка», над головою якого, за Григорієм Сковородою, літає сімка Божих птиць: дух краси, дух віри, дух надії, дух милосердя, дух поради, дух прозріння, дух чистосердя» [12, с. 115]. Усі ці образи слугують єдиній меті: в алегоричній бароковій манері створити образ Бога як ідеал, до якого слід прагнути. Це своєрідні шляхи духовного зростання, що свідчать про справжнє народження особистості. Статися це може, коли особистість очиститься від усього мирського й гріховного. Читаємо у Сковороди: «...Створення людини – це друге народження. Воно буває не тоді, коли содомська людина з плоті і крові, і начебто з болота й грязі горщик здіймається, змінюється, утворюється, виробляється, стоїть, ходить, сидить, махає, очі, вуха, ніздрі має, рухається й пишається, наче мавпа; жартує і багато говорить, як кумир; мудрує, як ідол; намацує, як підземний кріт; обмацує, як безокий; пишається, як безумний; змінюється, як місяць; непокоїться, як сатана; навучиться, як павутиння; голодна, як пес; жадібна, як водяна хвороба; лукава, як змія; ласкава, як крокодил; постійна, як море; вірна, як вітер; надійна, як лід; розсипається, як порох; зника, як сон...» [11, с. 286]. Отже, людина народжується духовно лише тоді, коли пізнає Бога, його безмежну любов: «Божа любов – основа й вінець усього. Починається гірким хрестом, закінчується Христом, котрий є мир. Любов і правда наша ...» [5].

Традиційний біблійний образ Богородиці в поезії українського мислителя присутній тільки в трьох із тридцяти віршів збірки «Саду божественних пісень». Її образ, зокрема, є у піснях, присвячених Різдву. Так, у п'ятій пісні Богородицю названо «дТвою херувимов главна» і змальовано народження Сина Божого:

*Тайна странна и преславна!
Се – вертеп вѣсто небес!
Дѣва херувимов главна,
И престолом вышним днесь.
А вѣщен тот в яслѣх полно,
Коего есть не довольно
Вмѣстить и небо небес [6].*

Відомо, що ці слова є перифразом давньої молитви на звеличення Богородиці, яка щоденно, окрім Великого Посту, співається на Літургії: «Достойно є, і це є істина, славити Тебе Богородицю, завжди Славну і Пренепорочну і Матір Бога нашого. Чеснішу від Херувимів і незрівнянно славнішу від Серафимів, що без істління Бога Слово породила, суцю Богородицю, Тебе величаємо. Боже, будь милостивий до мене, грішного» [2, с. 593]. Слова «Чеснішу за херувим» говорять про верховенство Божої Матері над ангелами. Також у пісні маємо ремінісценцію біблійної оповіді про народження Ісуса Христа у стайні, де його було покладено до ясел із сіном.

Провідною ідеєю збірки «Сад божественних пісень», що вся пов'язана з образом Христа, є ідея чистого сумління, людської совісті, не заплямованої гріхами: «*Не боится совесть чиста ниже перуна огниста, ни!*» [9, с. 51]. Особистість із чистою душею здатна протистояти спокусам грішного світу й здатна запалити в ній чисте полум'я любові до Бога: «*Блажен, о блажен, кто с самых пелен / Посвятил себе Христови. / День, ночь мыслит в его словъ, / Взя иго благое и бремя легкое, / К сему обык, к сему навик. / О, жребий сей святой!*» [9, с. 51].

У своїй поезії Сковорода розробляє і біблійний мотив Богоявлення. Так, у шостій пісні збірки «Сад божественних пісень» зображено хрещення Ісуса Христа Іоанном Предтечею на річці Йордан:

*Слухай, небо і земля! Нині ужаснися,
Море, безднами всіма, погідно двигнися!
І ти, швидкоотекучий, повернися, Йордане,
Прийди скоро хрестити Христа, Іоанне!*
*Красногляднії ліси, стежки відслоніте,
Передтечу Іоанна до Христа впустіте.
Різномовнії народи, разом з нами порадійте,
Ангельські хори всі в небі славу пійте!* [6, переклад В. Шевчука].

У поезії створено образ того, хто у християнстві вважається попередником Ісуса Христа, який пророкував його пришестя, жив у пустелі аскетом і згодом проповідував хрещення покаянням для юдеїв, хрестив у водах Йордану Спасителя. Крім того, у пісні є ще один біблійний образ – голуба, що за християнською традицією є втіленням Божого Духу:

*Зійде Спас во Йордан, стане у глибині -
Це зійде на нього дух в тілі голубинім:
- Це улюблений мій син є, - батько хмар такеє вістить, -*

Це месія, він єство людськеє очистить[6, переклад В. Шевчука].

Відповідно до християнського вчення цього знаменного дня Бог з'явився у трьох іпостасях: Бог Отець – в голосі, Син Божий – у плоті, Дух Святий – у вигляді голуба.

У прозі Сковороди є низка біблійних жіночих образів, які також варті уваги. Насамперед, це образ Єви. Відомо, що у біблійних книгах її презентовано по-різному. Якщо у Книзі Буття Єва є уособленням материнства, то вже у Новому Заповіті акцентується увага на тому, що вона порушила волю Бога і стала причиною вигнання людини з Раю. Григорій Сковорода теж тлумачить образ Єва дуалістично: з одного боку вона є спокусницею, а з іншого – праматір'ю усього людства. Останнє дозволяє назвати її ідеалом, тобто створеною за образом і подобою Бога.

Звертається Г. Сковорода й до інших образів зі Старого Заповіту. Зокрема, у трактаті «Книжечка про читання Святого Письма, названа Жінка Лотова», згадуються Йосип, цариця Саська, Соломон, дружина Лота та його доньки: *«Коротко кажучи, все, що вихваляється про дружбу, про родину, про гостинність, про хліб, про наїдки, про одяг, про дім і його прикраси, про дари, про виноград, про сади й плоди, наприклад: Йосиф дає пшеницю братам своїм, підкладає їм золото у їх лахміття. Савська цариця відвідує Соломона й пригощається. Ламаються хлібини в пустелі для 5000 голодних. Дари від волхвів приносяться. Приготовляється царська вечеря й інше. Знай, що все це дивиться на бенкетування дочок Лотових і все є того ж кореня пагін, як потік із джерела»* [5].

У тексті є згадки й про віфлеємських волхвів, які принесли свої дари народженому Спасителю, і блукання юдеїв пустелею, для яких Мойсей ламав хлібини, щоб нагодувати їх.

На думку дослідників творчої спадщини Сковороди, у цьому трактаті філософ пропонує алегоричне тлумачення біблійної оповідки. Відповідно до тексту Старого Заповіту, Лот разом зі своєю родиною тікали з приреченого Богом Содому. Його дружина порушила заборону й озирнулася назад, за що Господь перетворив її на соляний стовп. Крізь увесь твір проходить заклик: *«Поминайте жену Лотову!»*[5], що має на меті застерегти людство від згубних помилок, які матимуть сумні наслідки.

Літературознавиця Т. Александрова вважає, що біблійні образи сквородинівських текстів можна поділити на дві групи: автологічні (автологія (грецьке autos – сам, logos – слово) – вживання слів у прямому значенні) й металогічні (грец. meta – через, після, logos – слово) образ і чуттєвий образ та ідея належать до різного кола явищ (символ, алегорія і підтекст)). На думку дослідниці, до автологічних образів слід віднести Мойсея, Авакума, Давида, Захарія, Лот, Юдит, Сара. Анна та ін. Ці герої є «не просто носіями певних думок, ідей, а й активно відстоюють свої позиції не лише словами, а й певними діями. Наприклад, Ісус Христос, Мойсей, Павло, Соломон, Давид радять пізнати себе, пропонують шляхи пізнання тощо»[1, с. 128]. Металогічні образи, зі свого боку, поділяються

на «образи-символи (джерело, око, серце, зерно, голубка, змії, яблуня та ін.)» та «образи-алегорії: Захаріїв свічник, драбина Якова, лев, жінка Лотова тощо)» [1, с. 129]. Наприклад, образ Захарієвого свічника символізує світло, що висвітлює шлях до Бога в пошуках істини («Цей світлосонячний свічник просвічує виходи і входи у цю запечатану книгу, а це семипоглядне око весь дім цей свій у цілості досі зберігає» [4]; око – символізує Всевидячого Бога («Це око відкривається по всій його землі цій з тягарем її. Це сім очей Господніх, що дивляться на всю землю») [4]; драбина Якова – драбина зі сну Якова, що поєднала землю з небом, а по ній сходили Анголи і сам Господь стояв на ній.

Досить часто у прозі Григорія Сковороди зустрічається образ апостола Павла, найвизначнішого християнського місіонера, «апостола народів» та одного з перших богословів християнства. Він, свідомий свого покликання, подорожував і проповідував Євангеліє серед інших народів, які не належали до юдеїв. У своїх проповідях апостол Павло тлумачив біблійне вчення з метою пробудити людей від тлінного сну і відродити свою внутрішню, духовну сутність. Апостол вирізнявся надзвичайною скромністю й аскетизмом. І тут можна провести ще одну паралель між діяльністю святого апостола Павла і великим мандрівником із Чорнух: скромність для обох стала звичкою й законом життя.

Слід звернути особливу увагу на те, що стилістика творів Сковороди нагадує біблійний текст, сповнений численних метафор, порівнянь, метонімії, які, розкриваючи основну ідею та мету твору, розгортаються у яскраві та промовисті барокові алегорії, написані кількома мовами: книжною українською, церковнослов'янською, латинською та грецькою. Наприклад, вічність у мислителя це – «мати пам'яті», «донька пам'яті», «світло і пам'ять» [4]; «святиня і пам'ять – нерозлучні друзі» [4]; «вічність є вогонь... світ є дим вічності» [5]; «ангел, апостол та істинний богослов є одне й те ж...» [6].

У текстах є численні метонімії, тісно пов'язані з інтерпретацією біблійних образів: «Сонце є справжній Содом... Лотова жінка є сонце... Сонце – Содом, а він (Лот) Сигор...» [9, с. 387]; «Ханаан-підліток», що висловлює ставлення до духовно недозрілої людини, якій протиставляється чоловік, «який боїться Господа» [4]; незріла душа «подібна до беззубого немовляти» [4]. Сповнений же божественним началом дух – «володар тіла, господар дому» [6] – тут простежується зв'язок з богословською ідеєю про тіло людини як «храм Божий», «храм духовний» [6] тощо.

Символічний світ Біблії метонімічно визначений як «біблійне море», «Божий берег» цього моря є «Доброї надії гавань..., лоно або затока Авраама» [6].

Безумовно, символіка прослідковується і в самій назві ліричної збірки Григорія Сковороди «Сад божественних пісень», де архетипний образ саду (біблійний райський сад) є втіленням духовної чистоти,

гармонії зі світом. Зазначимо, що використання тих чи тих символів пов'язане головню з центральною темою творчості Сковороди – темою людини, що пізнає, осягає себе, довкілля і Божественний світ.

Досить часто використовується алегорія, особливо у збірці «Байки харківські». Через образи тварин Сковорода намагається показати все те, що заважає людині нормально жити, і вказати дорогу до щастя. Мудрець наголошує, що щастя не варто шукати на небі, оскільки воно завжди самій людині («Щасливий той, хто поєднав природжену свою роботу з загальною» [9, с. 250] («Зозуля і Дрізд»), у щирій, безкорисливій дружбі («Пес і Вовк», «Соловей, Жайворонок і Дрізд»), природженій праці («Орел і Черепаха», «Жайворонки»), життєвій необхідності трудитися («Бджола і Шершень») та ін. Своїми творами митець намагається не ускладнити розуміння Біблії, в наблизити біблійні образи до читачів. Саме тому найважливішою темою творів філософа, письменника, педагога є морально-етична, наповнена духовними цінностями: любов'ю, вірою, прагненням до свободи, відродження гідності українців.

Отже, проаналізувавши репрезентацію біблійних мотивів у творчості Григорія Сковороди можна зробити такі висновки.

Біблія була для Сковороди одним із джерел його творчості, саме тому Книга Книг так активно присутня у всій його філософській системі. Він сприймав Біблію як невичерпне джерело знань, мудрості, те, що додає сили й уможливорює віднайти шлях до істини.

Звернення до Біблії свідчить про духовні пошуки самого великого філософа, який шляхом пропаганди морально-етичних цінностей намагався виховати їх у співвітчизників.

Заперечуючи існуючий світ, письменник-філософ шукав нових шляхів до щастя людини. «Феномен Сковороди як народного філософа почався саме з таких його, може, соціально й не радикальних, зате зрозумілих і прийнятих у народі оцінок і міркувань» [13, с. 684] про щастя, свободу, любов, моральні чесноти. Саме тому «моральна філософія Г. Сковороди суголосна народному світогляду, морально-етичним нормам простого народу» [15].

Мова сквородинівських творів надзвичайно барвиста, метафорична сповнена символіки, алегорії та інших художніх засобів, які допомагали йому осягнути світ божественний і земний, світ зовнішній і внутрішній, світ серця, стали виявом душевних переживань.

Як геній він на багато років випередив свій час, був і залишається людиною поза часом, саме тому його недосяжна філософія і глибока творчість є прийнятною для всіх поколінь і навіть крізь призму століть не втрачає своєї актуальності.

Список використаних джерел

1. Александрович Т. Система біблійних образів у прозі Григорія Сковороди. Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. 2010. Вип. 17. С. 126 – 130.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Переклад проф. І.

- Огієнка. Київ : Українське Біблійне Товариство, 2004. 1375 с.
3. Головащенко С.І. Біблія та поетика тексту Г. Сковороди: погляд на „Жінку Лотову”. *Filozofia w kulturach krajów słowiańskich. Uniwersytet Rzeszowski. Rzeszów, 2007. S. 381–403.*
 4. Григорій Сковорода. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/Skovoroda/Tvory>
 5. Григорій Сковорода. URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/>.
 6. Григорій Сковорода. Сад божественних пісень. URL: <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov103.htm>
 7. Линник М. М. Світ символів у збірці «Сад божественних пісень» URL: <https://philarchive.org/archive/LYN-2>
 8. Лютий Тарас. Символічний світ Сковороди URL: <https://tyzhden.ua/symvolichnyj-svit-skovorody/>
 9. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків – Едмонтон – Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.
 10. Сковорода Г. С. Твори : у 2-х т. Т. 1: Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. Київ: Обереги, 2005. 528 с.
 11. Сковорода Г.С. Твори : у 2-х т. Т. 2 : Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. Київ. : Обереги, 2005. 480 с.
 12. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій. Київ : Дніпро, 2001. 440 с.
 13. Ушкалов Леонід. Григорій Сковорода: Семінарій. Харків: Міністерство освіти і науки України, Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2004. 876 с.
 14. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.
 15. Ушкалов Леонід. «Пізнай себе». Українська ідея Григорія Сковороди. URL: <https://tyzhden.ua/History/67626>